

Βούλα Λαμπροπούλου

Ο Καπετάν Άγρας στον Βάλτο των Γιαννιτσών

Η στρατηγική θέση του Βάλτου των Γιαννιτσών για τον Μακεδονικό αγώνα και το αποφασιστικό σημείο πλήγματος του εχθρού για την μετέπειτα απελευθέρωση της Μακεδονίας έχει επισημανθεί από τα γεγονότα και την ιστορία.

Το πλήρωμα του χρόνου είχε φθάσει, προφήτες-ήρωες για το μαρτύριο και την ανάσταση της πατρίδας στάλθηκαν στη Μακεδονική γη και ως τόπος της δόξας και των θαυμάτων ορίστηκε όλη η περιοχή και ιδιαίτερα ο Βάλτος.

Η Μεσσηνία, που πάντοτε πρωτοστατούσε και χάριζε για τους λαμπρούς αγώνες της Ελλάδας εκπροσώπους φημισμένους για τη σύνεση και τα ανδραγαθήματα, έστειλε τώρα τον δικό της μάρτυρα. Ίσως έναν από τους πρώτους. Ήταν ο Σαραντέλος Αγαπητός¹ από τις μεγάλες οικογένειες των Αγαπηναίων της Χώρας Τριφυλίας και των Γαργαλιάνων, ο γνωστός ως Καπετάν Άγρας.

Το όμορφο παλληκάρι φθάνει στη Λίμνη από το Τζάγεζι² και αποβιβάζεται στις εκβολές του Λουδία στη θέση Γιουβάρια στις αρχές Οκτωβρίου του 1906 με αισθήματα εθνικής υπερηφάνειας, χαράς και αποφασιστικότητας³.

Θα νόμιζε κανείς τώρα ότι μιλάμε για τη γη της επαγγελίας, για κάποια

1. Εκτός από τα έργα της Πηνελόπης Δέλτα, Στα Μυστικά του Βάλτου και Αητός του Βάλτου, που είναι αφιερωμένα στη δράση των σωμάτων μας μέσα στη Λίμνη με κεντρικό ήρωα τον καπετάν Άγρα, κυριωτέρα πηγή για τους αγώνες αυτούς είναι η εργασία του Ιωάννη Δεμέτση, Από τον Μακεδονικό αγώνα του σώματος Νικηφόρου, λίμνη των Γιαννιτσών (Βάλτος), α.ε. Βλ. επίσης Γ. Ασπρέα, Πολιτική Ιστορία της Ελλάδας 1821-1928, Αθήνα, 1930, Κ. Αμάντου, Οι Βόρειοι Γείτονες της Ελλάδος, Αθήνα 1923. Ν. Καζάζη, Το Μακεδονικόν Πρόβλημα, Αθήνα 1907. Κ. J. Mazarakis - Aenian, La Solution de la question balkanique, Athenes 1919.

2. Τζάγεζι, στις εκβολές του Πηνειού κοντά στα παλιά σύνορα προ του 1912.

3. Εδώ καταχωρίζουμε ολόκληρο το γενικό χαρακτηρισμό του Άγρα από το συμπολεμιστή του Ιωάννη Δεμέτση, που καλύτερα από κάθε άλλον γνώρισε αυτόν:

«Ήτο αναστήματος ολίγον κάτω του μετρίου με αναλογίαν διαστάσεων και συμπαθές πρόσωπον, το οποίον εκάλυπτον μαύρα σγουρά ατημέλητα, πάντοτε, μαλλιά, και εξαιρετως ζωηρά μιάτια.

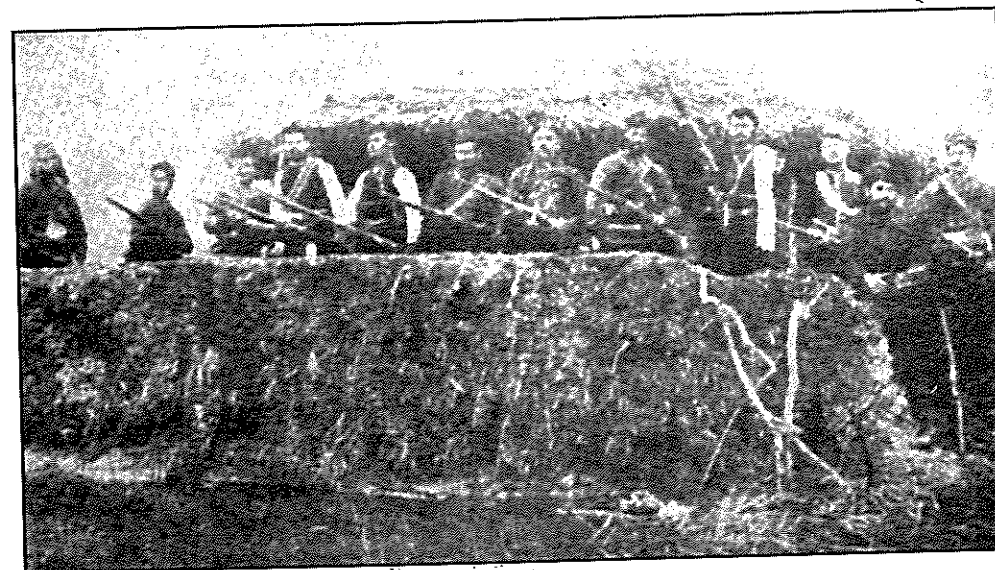
Ήτο ήρμος με ευγενικούς τρόπους και διέθετε αμέσως ευνοϊκώς όσους ήρχοντο εις ομιλίαν μαζί του, ενέπνεε δε εύκολα εμπιστοσύνην.

Λιτός και απλούς, καθ' υπερβολήν μάλιστα, εφρόντιζε ελάχιστα δια τον εαυτόν του, τους άνδρας του όμως εφρόντιζε και ηγάπα καθ' υπερβολήν.

Είχε μεγάλην ψυχήν και ευγένειαν ήθους όλως ασυνήθη, συνεδύαζε δε με ταύτας αδάμαστον θέλησιν και προσήλωσιν άκαμπτον εις το έργον, το οποίον ανέλαβε, μη διστάζων χάριν αυτού ούτε προσχερειών, ούτε προ οιουδήποτε κινδύνου.

Ο Καπετάν Άγρας όρθιος, στη μέση, τέταρτος από αριστερά με δέκα παλληκάρια του

Στην καλύβα Κούγκα: Από αριστερά πρώτος ο Καπετάν Νικηφόρος, δεύτερος ο Καπετάν Άγρας, ακολουθούν τα παλληκάρια του

Εδέμ. Αλλά η πραγματική εικόνα του Βάλτου⁴ ήταν τότε μάλλον οδυνηρή. Έτσι περίπου περιέγραφε και ο Ηρόδοτος τη μακρυνή, ομιχλώδη και γεμάτη κουνούπια, φρίκη και βάρβαρους λαούς, γη της Μαύρης Θάλασσας, εκεί που χύνεται ο Βορυσθένης και ο Δνειπερος, τη χώρα των Ταύρων με τις ανθρωποθυσίες, το βασίλειο της Αρτέμιδος που κατέφυγε ως ιέρεια η Ιφιγένεια.

Βουνά περιβάλλουν μια λίμνη που δεν έχει σταθερή έκταση, νερά μαζεύονται από το Βέρμιο και το Πάικο, μεταφέρονται από τον Λουδία και τους παροπατάμους του και την μεταβάλλουν σ' ένα απέραντο, λασπωμένο έδαφος. Τα πυκνά καλάμια, τα ψηλά ραγάζια, οι οξυές, οι καλαμιές και τα άλλα υδροχαρή φυτά αποτελούσαν το καταφύγιο στους αγριόχοιρους, στις αλεπούδες, τα κουνάβια και τους λύκους. Μέσα στα πρασινόμαυρα νερά, βρώμικα και στάσιμα που τα ανατάρασσαν ψάρια, χέλια, βδέλλες και νερόφιδα, νέφος από κουνούπια έτρεφαν τις άπληστες νερόκοττες, αγριόπαπιες και αγριόχηνες. Όλα αυτά μαζί «γέμιζαν τη λίμνη ψίθυρα, κακαρίσματα, πιπίσματα, τσιρίγματα, ουρλιάσματα, σουσουρίγματα, μουρμούρες, κρότους γνωστούς και άγνωστους που πολλαπλασιάζονταν στα σιωπηλά νερά της, της έδιναν όψη μυστηριώδη και φαντασμαγορική», γράφει η Πηλενόπη Δέλτα (Αθήναι 1937, τόμ. Β', σ. 39).

Η ζωή μέσα στη λίμνη ήταν αληθινό μαρτύριο. Νόμιζε κανένας ότι τα πάντα ήταν άγνωστα, μυστηριώδη, αινιγματικά και προκαλούσαν μελαγχολία και φρίκη. Ο βούρκος ανέδιδε αναθυμιάσεις, το κλίμα ήταν βαρύ και υγρό. Το καλοκαίρι οι ελώδεις πυρετοί οργίαζαν και το χειμώνα οι ρευματισμοί τσάκιζαν και ατσαλένιο οργανισμό.

Όποιος έφευγε από τον Βάλτο, έστω και μετά από ολιγόμηνη παραμονή, αποθήκευε μέσα του αρρώστιες, φθορά και κάποτε θάνατο.

Οι ψαράδες μέσα στη λίμνη έφτιαναν πρόχειρα «πατώματα» ή καλύβες. Μάζευαν σωρούς χοντρές ρίζες από καλάμια και άλλα κλαδιά, τα συνέδεαν με δοκούς και έρριχναν επάνω χώμα. Τα πατώματα αυτά ήταν άλλοτε κινητά και

Τον ενδιέφερε ο σκοπός πάντοτε και δευτερευόντως μόνον η ηθική ικανοποίησης, ήτις ακολουθεί την επιτυχία, κίνητρον δεν ήτο η φιλοδοξία ή εγωισμός και υπολογισμός, αλλά το έργο και το καθήκον του ως αγωνιστού και αρχηγού.

Ουδεμίαν δε είχε ιδιοτέλειαν και τούτο δε και η ψυχική ανωτερότης και το προσωπικόν του παρδάδειγμα του είχαν εξασφαλίσει βαθιτάτην συμπάθειαν και εκτίμησιν των ανδρών του. Έτοιμοι ήσαν πάντοτε χάριν αυτού εις πάσαν θυσίαν».

4. Πρβλ. εφ. «Ελεύθερον Βήμα», Αθηνών, φύλλον 14-1-1938, Πάλιν η Λίμνη των Γιαννιτσών, Επιτροπή Ι. Δεμέστιχα: «Η λίμνη των Γιαννιτσών ενείχε μόνον εις τον αγώνα εκείνο ιδιάζουσας σπουδαιότητα, η οποία συντελούσης και της ευκολίας του να καταφεύγουν και παραμένουν εις αυτήν μόνιμως τα σώματα των αγωνιστών, και τα ιδικά μας και τα Βουλγαρικά, και της συνεχούς εντεύθεν μεταξύ των πάλης υπό όρους ασυνήθεις έδιδεν εις τα γεγονότα τόνον και έκτασιν και δραματικότη-τα εντελώς εξαιρετικάς».

άλλοτε σταθερά. Εκεί οι χωρικοί τοποθετούσαν τα εργαλεία τους και τα άλλα εφόδιά τους. Αργότερα ύψωναν σ' αυτά καλύβες με στέγη τριγωνική ή κωνική, σαν αυτές που έχουν μέχρι σήμερα οι Ιρλανδοί χωρικοί. Η επικοινωνία μέσα στο Βάλτο ήταν δύσκολη. Ελάχιστοι φυσικοί «δρόμοι» και «μονοπάτια» υπήρχαν. Οι διακλαδώσεις του Λουδία, που ονομάζονταν από τους εντοπίους «μάνες του νερού», φράσσονταν από τη βλάστηση και γίνονταν απροσπέλαστες και μυστηριώδεις.

Στους υγρούς αυτούς δρόμους βάδιζαν με τις πλάβες. Είναι οι ειδικές βάρκες, τα μονόξυλα που είχαν επίπεδο βυθό -εύκολα αναποδογύριζε το σκάφος- για να πλέουν σε ρηχά νερά. Κινούνται χωρίς κανένα θόρυβο με το πλασί, κουπί, ένα ή δύο, οπότε το πίσω χρησίμευε για πηδάλιο στους πλαβαδόρους. Το πλήρωμα δεν ξεπερνούσε τους δύο ή τρεις άνδρες.

Στην πολυδαίδαλη αυτή λίμνη με τα πολλά μυστικά και απόκρυφα μονοπάτια που γινόταν κάποτε καταφύγιο για πολλά ανεπιθύμητα κακοποιά στοιχεία, ληστές φυγόδικους και λιποτάκτες, οι χωρικοί ψάρευαν, κυνηγούσαν, έκοβαν καλάμια και ραγάζια και μάζευαν βδέλλες, που τις πωλούσαν στο εξωτερικό.

Οι Βούλγαροι μετά την αποτυχία της επανάστασης του 1903 καταδιωκόμενοι από τα τουρκικά αποσπάσματα, ζήτησαν ασφάλεια στη λίμνη, στην οποία και εγκαθίστανται μόνιμως. Ανακαλύπτουν την αξία της ότι μπορεί να αποβεί σπουδαίο ορμητήριο για τη δράση τους και εκτοπίζουν σιγά-σιγά τους ψαράδες. Κατασκευάζουν τελειότερες καλύβες και δημιουργούν με φροντίδα και άλλες κρυφές και απόρρητες στις εχθρικές επιθέσεις. Προτιμούν το δυτικό μέρος της Λίμνης, που είχε πυκνό δάσος, αποτελούσε αθέατο καταφύγιο και γειννίαζε με τα Βουλγαρόφωνα χωριά.

Το πάτωμα στις νέες καλύβες είναι μεγαλύτερο και είχε και εξώστη ολόγυρα. Στο κράσπεδο υψωνόταν και τείχος ύψους 75 πόντων, ώστε να μπορούν να βάλουν κατά του εχθρού όρθιοι οι άνδρες, ασφαλισμένοι από τα βλήματα των αντιπάλων. Δυο-τρεις καλύβες αποτελούσαν μια ομάδα μάχης. Στο μέσον η μεγαλύτερη χρησίμευε για αποθήκη τροφίμων, πολεμικού υλικού και είχε φούρνο και ένα είδος νοσοκομείου. Οι προμήθειες από δημητριακά, αλεύρι, αλάτι, παστά, ήταν αρκετές για ένα μήνα σε περίπτωση πολιορκίας από τον Τουρκικό στρατό. Αυτές ήταν οι λεγόμενες «σφηκοφωλιές», από τις οποίες εξέρχονταν οι Βούλγαροι και τρομοκρατούσαν όλο το χώρο και ανάγκαζαν με το δολοφονικό μαχαίρι τους, τους εμπρησμούς και τις δηώσεις (= λεηλασίες, αρπαγές), τους Έλληνες χωρικούς να εγκαταλείπουν τα σπίτια ή συχνότερα τον Ελληνισμό τους και την πίστη τους στο Πατριαρχείο.

Ολόκληρη η περιοχή του κάμπου από Θεσσαλονίκης μέχρι του Βερμίου επηρεαζόταν από τις συχνές επιδρομές των Βουλγάρων του Βάλτου και κάθε επιτυχία των ελληνικών σωμάτων πάνω στα ορεινά χωριά είχε μικρή αξία, εφ'

Ο καπετάν Άγρας (δεύτερος από αριστερά) με παλληκάρια του στη Λίμνη των Γιαννιτσών

όσον στα νώτα υπήρχαν επικίνδυνες βουλγαρικές φωλιές.

Προ μιας τέτοιας μειονεκτικής θέσης του ελληνικού αγώνος το κέντρο της Θεσσαλονίκης, φιλοδόξησε να καταλάβει έδαφος στη Λίμνη και να οργανώσει αυτή κατά το σύστημα των Βουλγάρων. Σ' αυτό οι Έλληνες είχαν, στην αρχή, την ανοχή και την βοήθεια των Τούρκων, που απέβλεπαν στην ισορροπία που τώρα πλέον ήταν αδύνατο να επιβληθεί. Με τη συντριβή της Βουλγαρικής υπεροχής άλλωστε θα προστατεύονταν ακόμη τα συμφέροντα των Τούρκων τσιφλικούχων της περιφέρειας, γιατί τα κτήματά της λεηλατούνταν και ληστεύονταν από τους Βουλγάρους.

Έτσι μπορούσε να έχει θετικά αποτελέσματα ο εθνικός αγώνας, αλλά οι Βούλγαροι αντέδρασαν αμέσως ηρωικότητα. Έγιναν λυσσώδεις και αιματηρές μάχες για τη διατήρηση των καλυβών. Γνώριζαν την αξία και την ωφέλεια της κατοχής του Βάλτου και δεν δίσταζαν να κτυπούν αμείλικτα κάθε απόπειρα ελληνικής εισβολής. Για τους Έλληνες το πράγμα ήταν δύσκολο και οι Βούλγαροι βρίσκονταν σε πλεονεκτική θέση. Στρατολογούσαν ντόπιους χωρικούς, που είχαν συνηθίσει στις κακουχίες και τις ανθυγιεινές συνθήκες ζωής στο Βάλτο. Γνώριζαν τη Λίμνη με κάθε λεπτομέρεια, ήταν όλοι πολύπειροι ψαράδες Βουλγαρόφωνοι ή άλλοι που πληρώνονταν γενναία και ήταν επι-

στρατευμένοι στους Κομιτατζήδες ως πολύτιμοι οδηγοί. Είχαν διαλέξει τις πλέον δασώδεις περιοχές και οι καλύβες τους καλά προστατευμένες ήταν αθέατες και από ελαχίστη απόσταση. Οι πολλές δε ενέδρες (μπρουσκάδες) σε μυστικά και άγνωστα μονοπάτια αποδεκάτιζαν οποιονδήποτε τολμούσε να εισέλθει στη Λίμνη.

Το σχέδιο του κέντρου Θεσσαλονίκης διευτυπωνόταν στις οδηγίες που δόθηκαν στον Καπετάν Άγρα⁵. Τη μέριμνα για τον τελικό καταρτισμό και τον τρόπο αποστολής των αναρτηκών σωμάτων είχε το εκλεκτό αυτό επιτελείο από αξιωματικούς, που είχαν τέλεια γνώση προσώπων και πραγμάτων. Το Προξενείο της Θεσσαλονίκης είχε στην προκειμένη περίπτωση πολύτιμο συνεργάτη στην Ελλάδα τον Κωνσταντίνο Μαζαράκη⁶, που πρώτος ως Καπετάν Ακρίτας είχε εργασθεί στην περιφέρεια του Βερμίου. Με αυτόν αλληλογραφεί⁷ ο Αθανάσιος Εξαδάκτυλος (αξιωματικός του επιτελείου του κέντρου Θεσσαλονίκης) για τον νέον αρχηγό Καπετάν Άγρα:

«Θα καταρτίσει σώμα 12 Ευζώνων και του Τυλιγάδη, εις ους προστεθήσονται μόνον Κάρτας και Χότζας εκ Βλαδόβου. Ουδέν έτερον στοιχείον να μη προστεθή...

5. Ο Άγρας νοιώθει μια ανυπομονησία για άμεσο δράση. Αφήνει την κάτω Λίμνη (δεύτερη λίμνη που φθάνει ως τη θάλασσα) και βαδίζει για τη λίμνη των Γιαννιτσών προς συνάντηση του Καπετάν Κλάπα (Μακρόπουλος) που έμενε στη μεγάλη καλύβα Τσέκρι. Από τη σκάλα Κρυφή μια πλάβα τον οδηγεί εκεί στις 7 Οκτωβρίου. Άλλες εντεταλμένες από το κέντρο, ο καπετάν Παναγιώτης (Π. Παπατζανέτας) παραλαμβάνει τον Άγρα και τον εγκαθιστά με το Σώμα του στην καλύβα της Τερχοβίτσας. Από την επομένη ο Τέλλος Αγαπηνός στην καλύβα του καπετάν Παναγιώτη διδασκόταν συστηματικά τις λεπτομέρειες για τη δαιδαλώδη περιοχή της Λίμνης, πληροφορείτο το δίκτυο συγκοινωνίας μεταξύ καλυβών και χωριών, γνώριζε τους πράκτορες και τις επιτροπές, τη μέθοδο εργασίας στη δράση κατά των Βουλγάρων.

6. Επιστολές πολυσέλιδες του Αθανασίου Εξαδάκτυλου προς Κωνσταντίνον Μαζαράκη στον Βόλο: «Οδηγία δι' Αγαπηνόν» της 10/9/1906, 19/9/1906 και 26/9/1906 βρίσκονται στο οικογενειακό αρχείο του στρατηγού Μαζαράκη. Ο βιογράφος του Τέλλου Αγαπηνού, Παν. Κανελόπουλος, Καπετάν Άγρας, Αθήνα 1958, σ. 47 γράφει σχετικά.

7. Την 6 Ιουνίου 1907 ο πρόξενος Κορομηλάς αποστέλλει στο Υπουργείο Εξωτερικών το παρακάτω τηλεγράφημα:

Εξωτερικών απόρητο

«Αρχηγός Άγρας Αγαπηνός επινοήσας έλθει συνεννόησιν προς Βουλγάρους οπλαρχηγούς χωρίς να ζητήσει ημετέρων άδειαν, χωρίς να ανακοινώσει πράγμα εις κανένα εκ Νιαούστης εξήλθε Κυριακή πρωί άοπλος μηδένα των οπλιτών παραλαβάν, συνοδευόμενος υπό 4 κοινών Ναουσαίων και ενός Βουλγάρου προς συνάντησιν Βουλγάρων.

Τρεις ώρας δυτικάς Νιαούστης παρὰ θέσιν, Γαβράν Κάμιν συνήντησε πρώτον απόσπασμα βλαχοποιμενικών, είναι σώμα Βουλγάρων Ζλατάνη και Γκεόργκι (σ.σ. εννοεί τον βοεβόδα Χασάπτσε). Ούτοι επί δύο ώρες υπεκρίθησαν αισθήματα φιλίας μέχρις ου επείσθησαν ότι αρχηγός ουδέν είχε λάβει προφυλακτικό μέτρο. Είπα συνέλαβαν αυτόν και ένα τον πιστότερο κατά κρίσιν των σύντροφο καί απήγαγον. Τους άλλους απέλυσαν. Ολίγας έχω ελπίδας διασώσεως παρ' όλα αμέσως ληφθέντα μέτρα».

Κορομηλάς

Προτιμώμεν τους Ευζώνους, διότι είναι οι νομιμώτεροι και πειθαρχικώτεροι και διότι δύνανται να παραμείνωσι επί μακρότερον χρόνον... Δέον εκ τών προτέρων να γνωρίζωσι πάντες, ότι από τούδε μετατίθεται το κέντρον και το καταφύγιον του σώματος. Δεν είναι πλέον η ύποπτος γενομένη Νάουσα, αλλά η λίμνη. Κατά τον χειμώνα, οπότε δεν θα δύνανται να κινώνται διαρκώς, θα καταφεύγωσι εις ασφαλείς καλύβες εντός της λίμνης. Μεταφέρεται το κέντρο της ενεργείας εκ Ναούσης εις λίμνην μη επιτρεπομένης πλέον της εντός της Ναούσης παραμονής των σωμάτων, ήτις παρέχει επιτεινομένης καθ' εκάστην κινδύνους».

Στους Ευζώνους να γίνει διδασκαλία για την καλή συμπεριφορά τους απέναντι των κατοίκων. Επίσης για τη στάση που πρέπει να τηρήσουν σε περίπτωση συλλήψεώς τους. Τα έγγραφα, οι επιστολές να καταστραφούν, με τις οποίες εκθέτουν πρόσωπα, πράγματα και αυτήν ακόμη την Ελληνική κυβέρνηση, που θέλει πάντα να φαίνεται ξένη στον αγώνα. Εκ των ανδρών του σώματος το 1/3 καθ' εκλογή θα φέρει όπλα Μάλινχερ οι υπόλοιποι Gras.

Μετά τον πλήρη καταρτισμό του σώματος, θα συγκεντρωθεί τούτο στο Τσάγεζι, οπόθεν με πλοιάριο να έλθει στο Ρουμλούκι⁸ και από κει στην περιφέρειά του. «Δια την εύρεσιν πλοιαρίου, δια την επιβίβασιν και δια την μέχρι της περιφέρειας του άφιξιν του σώματος θέλομεν φροντίσει ημείς εντεύθεν»⁹.

«Ο Αγαπηνός αφιχόμενος μετά του σώματός του εις την περιφέρειάν του θέλει ταχθή υπό τον αρχηγόν Ρόκκαν, ον και θέλει αντικαταστήσει εν τη αρχηγία του άμα τη αποχωρήσει του... Το πρώτον έργον του Αγαπηνού άμα τη αφίξει του είναι να συνηθίση τον τόπον, να περιέλθη ολόκληρον την περιφέρειάν του, να προσανατολισθή, ώστε εν ανάγκη μόνος του άνευ της βοήθειας των εντοπίων οδηγών να δύναται να κινήται και να κρύπτεται. Επίσης να γνωρίξη τα πρόσωπα και πράγματα και να υπεισέλθη εις το πνευμα του τρόπου, καθ' όν το αληθές του έθνους συμφέρον εννοεί την εν τη Μακεδονία ενέργειάν μας».

Ν' αποφεύγει τους φόνους, εμπρησμούς κι άλλες θορυβώδεις πράξεις, που έχουν προσωρινό αποτέλεσμα και φανατίζουν. Ακολουθούν κι άλλες γενικές οδηγίες, που πρέπει να έχει υπ' όψιν του κάθε αρχηγός Ελληνικού σώματος.

«Ο Αγαπηνός θα εύρη τον Ρόκκαν έχοντα ακόμη το κέντρον του εν τη Ναούση. Θα αναλάβωσι και οι δύο βαθμηδόν να το μεταφέρωσι εις την λίμνην».

Τονίζει την αξία που έχει η λίμνη ως ορμητήριο για κάθε δράση και παρέχει πληροφορίες για την οργάνωση αυτής.

8. Λέγεται έτσι όλος ο κάμπος νοτίως της λίμνης Γεντισών από Θεσσαλονίκης μέχρι του Αλιάκμονος ποταμού. Η ονομασία οφείλεται στο ότι κατοικείται από Ελληνόφωνα (ρουμ) χωριά.

9. Παν. Κανελόπουλος, Ενθ' ανωτ., σ. 50.

«Εν τη λίμνη θα εγκαταστήσωμεν γενικόν αρχηγόν έχοντα την φροντίδα της τηρήσεως της ασφαλείας της. Τα περί αυτήν σώματα και όταν ενεργώσι εις μακροσμένην ακτίνα, ως το του Αγαπηνού, θα ευρίσκωσιν εν αυτή ήσυχον καταφύγιον».

Εξακολουθούν κατόπιν πληροφορίες για τις συνθήκες της περιφέρειας (Βερμίου) του Αγαπηνού. Για το φρόνημα των πληθυσμών. Ποιοί έχουν προσχωρήσει στον Ελληνισμό. Να προσέχει τους Ρουμανίζοντας, που οι καλύβες τους ήταν «σφηκοφωλιές» των κομιτατζήδων. Η κατάσταση των χωριών δεν είναι ευχάριστη.

Αυτά γράφει περίπου ο Εξαδάκτυλος ως οδηγός στον Καπετάν Άγρα.

Σε γενικές γραμμές οι οδηγίες του κέντρου Θεσσαλονίκης διατυπώνονταν ως εξής. Ο Βάλτος θα χρησιμοποιόταν από την εποχή εκείνη από τους Έλληνες: 1) ως βάση εξόρμησης προς δράση στην περιοχή των Γιαννιτσών. 2) ως πρώτος σταθμός προσωρινής παραμονής των από την παλαιά Ελλάδα με ιστοφόρα ερχομένων σωμάτων και 3) ως κέντρο εφοδιασμού όλων των σωμάτων των περιοχών τούτων με όπλα και πολεμικό εν γένει υλικό.

Ο αγώνας των ελληνικών τακτικών σωμάτων στον Βάλτο είχε αρχίσει από το 1905. Ο Καπετάν Πετρίλος (Κωνσταντίνος Μπουκουβάλας) είναι από τους πρώτους αρχηγούς. Οι Τούρκοι τον βοήθησαν με πυροβολικό, έτσι ώστε οι Βούλγαροι αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν αρκετό έδαφος της Λίμνης. Τότε ο Καπετάν Πετρίλος κατέλαβε μερικές καλύβες προς το ανατολικό μέρος, όπως ήταν το Τσέκρι, Αλή και η Λάκα και κατασκεύασε κι άλλες. Αλλά οι οχυρές και άγνωστες καλύβες του Δ. μέρους ήταν στα χέρια των Βουλγάρων, που κατέλαβαν και το Β. τμήμα της Λίμνης και έτσι οχυρώνονται τώρα καλύτερα και γίνονται απειλητικώτεροι.

Οι κακουχίες του Βάλτου αναγκάζουν τη γρήγορη αντικατάσταση του Πετρίλου από τον Καπετάν Καβοντόρο (Σταύρον Ρήγαν) και αυτού πάλιν από τον Καπετάν Ματαπά (Μιχαήλ Αναγνωστάκον), αλλ' οι Βουλγαρικές «σφηκοφωλιές» παραμένουν ανενόχλητες και άγνωστες και επηρεάζουν ολόκληρη την περιφέρεια.

Από την αρχή του χειμώνα του 1906 το κέντρο Θεσσαλονίκης επρόκειτο να ρίξει εκεί πολλά σώματα και έχει ετοιμάσει το γνωστό σχέδιο για τη Λίμνη, του θα αποσταλεί στο Κέντρο «της ακτινοειδούς δράσης» αυτών. Η δικαιοδοσία στον Βάλτο δίνεται τώρα στον Καπετάν Κάλλα (Κωνσταντίνον Σάρορον).

Είμαστε στα τέλη του Σεπτεμβρίου 1906 και το καράβι που ξεκίνησε από το Τσάγεζι έφθανε στον προορισμό του. Ο Άγρας γίνεται δεκτός από τους «φαράδες» του κέντρου Θεσσαλονίκης. Με δάκρυα χαράς πατάει το έδαφος της σκλαβωμένης Μακεδονίας, που ως αρχηγός σώματος έρχεται να ελευθερώσει. Ανυπομονεί για άμεση δράση. Αφήνει τον Κάτω Βάλτο και βαδίζει προς την

λίμνη των Γιαννιτσών για να συναντήσει τον Καπετάν Κλάπα, (κατά το αρχείο της Π.Σ. Δέλτα λέγεται Μακρόπουλος) που έμενε στη μεγάλη καλύβα Τσέκρι. Από τη σκάλα Κρουφή, μια πλάβα τον οδηγεί εκεί στις 7 Οκτωβρίου. Ο νέος αρχηγός παραμένει εδώ δύο μέρες για να προσανατολισθεί στα πρόσωπα και τα πράγματα της περιφέρειας.

Ο Καπετάν Παναγιώτης (Παναγ. Παπατζανετέας) παραλαμβάνει τον Άγρα και τον εγκαθιστά με το σώμα των ανδρών του στην καλύβα της Τερχοβίτσας και από την άλλη μέρα: α) πληροφορείται το δίκτυο της συγκοινωνίας και επικοινωνίας μεταξύ καλυβών και χωριών, β) γνωρίζει τους πράκτορες και τις επιτροπές, γ) τη μέθοδο που λειτουργούν και τη δράση κατά των Βουλγάρων. Η φλόγα και επιθυμία του για δράση τον οδηγεί στο Ανατολικό μέρος του Βάλτου, όπου συναντάται με τους άλλους αρχηγούς για τον καλό αγώνα, αλλά δεν συμφωνεί με τις προτάσεις τους. Ευφυής και διορατικός ο Καπετάν Άγρας κατατοπίζεται στη γενική και ειδική κατάσταση του λαβυρίνθου του Βάλτου και συλλαμβάνει το σχέδιο της δράσης του. Διέβλεπε ότι δεν θα επέτύγχαναν οι χωριστές δικαιοδοσίες, αλλά το κοινό καθήκον και μόνον στη Λίμνη.

Ως καλός στρατιώτης σκέπτεται ότι ο αγώνας πρέπει να στηρίζεται σε μελετημένο στρατιωτικό σχέδιο για να καταστρέψει τις «σφηκοφωλιές» των Βουλγάρων. Από τις πρώτες μέρες της αφίξεώς του επισκέπτεται τη Νάουσα, γνωρίζει τον καπετάν Ρόκκα, στρατολογεί αφοσιωμένα παλληκάρια και έρχεται σε συνεννόηση με τον Χαμήλ Μπέη.

Από το ημερολόγιο του Καπετάν Νικηφόρου μαθαίνουμε ότι ο Τέλλος Αγαπηνός επανερχόμενος στον Βάλτο γίνεται πιο προκλητικός και απειλητικός προς τους Βουλγάρους και τώρα διαφαίνεται περισσότερο η εργατικότητα, η ανδρεία, αλλά και η παρορμητικότητα του νεαρού αξιωματικού.

Διανοίγει δρόμους μέσα στη λίμνη για την εκτόπιση των Βουλγάρων, επιστρατεύει τους χωρικούς του Γιδά και των άλλων ελληνοφώνων χωριών και καταλαμβάνει ένα παλιό, αθέατο πάτωμα εγκαταλειμμένο, το γνωστό με τ' όνομα Κούγκα, στη συμβολή δυο νεραυλακιών. Κατορθώνει με τη βοήθεια ενός βουλγαρόφωνου ψαρά να διενεργεί επικίνδυνες περιπολίες στις πολυδαίδαλες μάννες. Σ' ένα μέρος είναι τόσο πολύστροφες που παίρνουν το σχήμα του φιδιού και οι εντόπιοι ονομάζουν «γουρνάντερο». Οι Βούλγαροι καιροφυλακτούν μερόνυχτα και από καθαρή τύχη ο Καπετάν Άγρας και ο Καπετάν Νικηφόρος διασώθηκαν μια μέρα από την ενέδρα των Κομιτατζήδων στα παγωμένα νερά.

Μετά από τη συνεχή και εξαντλητική εργασία στα βαλτόνερα, η υγεία του Άγρα κλονίζεται. Πυρετός υψηλός, οι θέρμες τον καταβάλλουν. Δεν θέλει όμως να εγκαταλείψει τον αγώνα, ούτε την καλύβα Κούγκα, που με τόσες θυσίες κατέλαβε.

Επειδή το σχέδιό του αιφνιδιαστικά να επιτεθεί κατά του εχθρού απέτυχε, γιατί οι Βούλγαροι τον αντελήφθησαν, έθεσε σε ενέργεια τη συνέχεια του μελετημένου σχεδίου του, ήτοι την καταστροφή του βουλγαρίζοντος γειτονικού χωριού του Ζερβοχωρίου, όπου κρύπτονταν πολλοί Κομιτατζήδες και ο φοβερός Αποστόλ Πετκόφ. Το εγχείρημα τούτο τρομοκρατεί τους Βουλγάρους, αλλά δεν μετακινούνται ούτε φανερά επιτίθενται.

Η ακινησία και η αδράνεια στενοχωρούσε τον Καπετάν Άγρα, η έλλειψη τροφίμων, ο δύσκολος εφοδιασμός, η υγρασία, ο ψυχρός αέρας και ο πυρετός έκαναν αληθινά μαρτυρική τη ζωή στους κατόχους της Κούγκας. Στις 14 Νοεμβρίου του 1906 περίπου 20 Εύζωνοι και λίγοι χωρικοί διαμοιράζονται σε 6-7 πλάβες με επικεφαλής τον Άγρα και τον γενναίο υπαρχηγό του Τυλιγάδη και κατευθύνεται εναντίον των Βουλγάρων¹⁰. Ρίχνουν βόμβες, αλλά δεν εκπυροκροτούν, η μάχη γίνεται πεισματώδης και ο αρχηγός πληγώνεται στη δεξιά παλάμη του χεριού του και η σφαίρα του κόβει το μεγάλο δάκτυλο και σπάζει το όπλο του. Ο υπαρχηγός του Τηλιγάδης δέχεται τραύμα διαμπερές και τρία παλληκάρια τους φονεύονται.

Η συμπλοκή στο βούρκο συνεχίζεται και ο Άγρας δέχεται δεύτερο τραύμα στον ώμο. Τότε απεφασίσθηκε η υποχώρηση. Με ηρωισμό και αυταπάρηση στην κακουχία και τον κίνδυνο, αψηφά πόνους, τραύματα και ελονοσία και προσπαθεί να περιθάψει τους τραυματίες στρατιώτες του.

Το ίδιο βράδυ φθάνει ο Καπετάν Νικηφόρος (14 Νοεμβρίου 1906), που έπεισε τον Άγρα να αφήσει την Κούγκα φρουρούμενη και να αναχωρήσει προς ανάπαυση στις Κάτω Καλύβες. Εκεί απελευθερώνει τους ομήρους του Ζερβοχωρίου μεταξύ των οποίων τον περιβόητο Παζαρέντζε. Η υγεία του Άγρα χειροτερεύει και διατάχθηκε να αφήσει τη λίμνη και να μεταβεί στη Θεσσαλονίκη. Εκεί έμεινε τέσσερις ημέρες προς θεραπεία, αλλά ήταν ανήσυχος για την τύχη της Κούγκας, ώστε ένα βράδυ δραπετεύει και με ανοιχτές πληγές φθάνει στο Βάλτο, στην Καλύβα Τσέκρι και στη συνέχεια στην Κούγκα που ταύτιζε με την τύχη του: «Αν χαθεί η Κούγκα, θα χαθώ και εγώ», έλεγε¹¹. Αναλυτικά για την παραμονή και τη δράση του εκεί γράφει στην έκθεσή του «Μακεδονικός Αγών» ο Καπετάν Δεμέστιχας.

10. Πρβλ. Υπουργείου Εξωτερικών εμπιστ. πρωτ. 3857. Εκ Θεσσαλονίκης 14/27 Σεπτεμβρίου 1906. Ελήφθη 15-7 Οκτωβρίου 1906 «Ειδοποιήσατε παρακαλώ Μαζαράκη ότι Σώμα Αγαπηνού θα απορτισθή αποκλειστικώς εκ 12 Ευζώνων και Χότζα και Κάργα. Απαγορεύω ρητώς αύξησιν. Θ' αποστείλω χρήματα δια 14. Παρακαλώ Μαζαράκη να μεταβή ταχέως Βόλου, όπως αποστείλῃ Σώμα καί όπου περιμένουσι αυτόν ωρισμένα διαταγαί».

Κορομηλάς.

11. Βλ. Θ. Κανελοπούλου, Καπετάν Άγρας, Αθήνα 1958. Εφημ. «Πατρίς» Αθηνών φύλλ. 17-6-1907, Μανώλη Κανελή, Οι Βούλγαροι, Αθήνα 1947,99.

Από Βουλγαρικές σφαίρες σκοτώνονται εμπρός του τρεις Εύζωνοι σύντροφοί του και ένας ιερέας που είχε έλθει να τον γνωρίσει τη στιγμή που έτρωγαν. Γι' αυτό συνεννοούμενος με τον Δεμέστιχα καταφεύγει στην καλύβα Τούμπα.

Η μαχητική ένταση του Άγρα στη Λίμνη κόπασε. Οι Βούλγαροι είχαν αποσυρθεί στο Δ. μέρος και αρκούνται στην άμυνα και ο Βάλτος ανατίθεται στον Καπετάν Νικηφόρο ανατολικά και στον Καπετάν Κάλλα δυτικά. Ο Άγρας παρατείνει επί τετράμηνο σχεδόν την παραμονή του στη Λίμνη και συζητά με τους διαφόρους αρχηγούς τις λεπτομέρειες της συνέχειας του αγώνα και δίνει οδηγίες. Η ζωή στο Βάλτο ήταν σκληρή· ο αντάρτης στην υγρασία και στο έλος υπέφερε και φθειρόταν. Ένα δημοτικό τραγούδι ζωγραφίζει τον καϊμό αλλά και τα ιδανικά για τα οποία πολεμούσαν. Τα παλληκάρια του Άγρα τραγουδούσαν:

Βαρέθηκα να κάθομαι
στης λίμνης τα καλάμια,
να πίνω το θολό νερό,
να πέφτω στα ραγάζια.
Αρρώστησα, ξαναρρώστησα,
με πόνεσε η καρδιά μου·
κουνούπια ήπιαν το αίμα μου
κι αβδέλλες το κορμί μου.
Βγαίνω ψηλά ψηλά, θωρώ
με βλέμμα απελπισμένο·
βλέπω το γέρο Ολυμπο
στον κόσμο ξακουσμένο·
Βλέπω την Πέλλα την Παλιά,
τους Άγιους Αποστόλους,

θυμούμαι τον Αλέξανδρο
στους δοξασμένους χρόνους.
Και τώρα την πατρίδα μας
θέλουν να μας την πάρουν,
οι Βούλγαροι την χώραν μας
Βουλγάρα να την κάνουν.
Εγώ δέν είμαι Βούλγαρος
να κρύβομαι, να φεύγω·
ήρθα εδώ να πολεμώ,
τη δόξα μου γυρεύω.
Ανάθεμά σε, Αρχηγέ,
που μ' έστειλες παράδες
και δεν έστειλες τη μάνα μου
ν' ανάψει τρεις λαμπάδες...

Ο Άγρας¹², παρά την οικτρή κατάσταση στην οποία ευρίσκετο, διηύθυνε θαυμάσια την εργασία του αρχηγού· με την παροιμιώδη αγάπη προς τα παλληκάρια του και τον πολιτισμένο τρόπο που εφέρετο στον πληθυσμό είχε αποκτήσει το κύρος και το σεβασμό απέναντι όλων. Ακόμη και Βουλγαρίζοντες χωρικοί της περιφέρειας έρχονταν στην καλύβα του για να λύσουν τα διάφορα ζητήματά τους· έδειχναν σημεία αγάπης και επιστροφής στον Ελληνισμό. Τόσο είχε γοητεύσει αυτούς ο Άγρας. Έβλεπε στο βάθος της ψυχής τους Έλληνες που είχαν ταλαιπωρηθεί και αλλαξοπιστήσει με το Δούρειο ίππο της ξένης προπαγάνδας, την απειλή του Κομιτατζή και τον πειρασμό του χρήματος της Σόφιας που εύρισκε πρόσφορο εδαφος στη δυστυχία του πληθυσμού της Μα-

12. Βλ. Θ. Κανελοπούλου, ένθ. ανωτ., σ. 50 κ.εξ.

κεδονίας. Ο εθνομάρτυς σκιρτούσε από χαρά για τη φιλική αυτή προσέγγιση των Βουλγαριζόντων, στους οποίους κήρυττε την αγάπη και τη συναδέλφωση όλων των Μακεδόνων ακόμη και των Βουλγάρων για μία ενιαία αιχμή κατά του κοινού εχθρού των Τούρκων.

Ο Άγρας κέρδιζε¹³ τώρα τον θαυμασμό και τον σεβασμό των κατοίκων των χωριών γύρω από τη λίμνη ακόμη και των Βουλγαριζόντων. Απέδιδε δικαιοσύνη και έλυne τις διαφορές τους με σύνεση και αντικειμενικότητα, μέχρι σε θέματα διαζυγίου εμπλεκόμενος προκειμένου να αποδώσει το δίκιο και την ηρεμία. Ο Ιωάννης Δεμέστιχας γράφει: «Η δικαιοδοσία του επί της υπαίθρου ήταν απεριόριστος. Εδέχετο πληροφορίας και γενικάς μόνον παρά του κέντρου οδηγίας, αλλά την διεύθυνσιν της εργασίας και ευθύνην είχε ακεραίαν αυτός μόνον. Εδίκασε πάσας τας υποθέσεις έχων δικαιώματα απόλυτα ζωής και θανάτου γι' όλους». (Ιωάννου Δεμέστιχα, σ. 14).

Τονίζεται εξ άλλου ότι εκτελούσε τα θρησκευτικά του καθήκοντα και η σχέση του με τον πατριαρχικό κλήρο ήταν άριστη. Κάτι επίσης που πρέπει να τονίσουμε είναι η συνεργασία του Άγρα με τον Καπετάν Γκόνο που μιλούσε και

13. Πρβλ. δύο ποιήματα από τους «θρήνους» που γράφτηκαν για το θάνατό του. Το πρώτο είναι του Γεωργίου Σουρή που δημοσιεύθηκε στο «Ρωμηό» του φύλλο 23 Ιουνίου 1907 που κάνει λόγο και για το πάνδημο μνημόσυνο που τελέσθηκε στην Μητρόπολη στις 17 Ιουνίου 1907, όπου παραβρέθηκε και ο ποιητής:

Το νέο μάρτυρα θρηνώ
τον Τέλλο τον Αγαπηνό

Και ποιός και ποιός δεν πόνεσε για τον Αγαπηνό;
Μάρτυρες εφτερούγισαν από τον ουρανό
κι επήραν στις φτερούγες των το νέο παλληκάρι
στην πρώτη του την άνθηση, στην πρώτη του τη χάρη.
Σαν Διάκο τον εσούβλισαν, τον τρύπησαν μαχαίρια
κακούργων δολοφόνων,
κι άστρο τον είδα λευθεριάς να φέγγη μ' άλλα αστέρια
σε νύκτες Μακεδόνων.

Κι εκύπταξε πανύψηλο κι εκείνο τό πλατάνι
που κρέμασαν τον μάρτυρα στον ουρανό να φθάνη,
κι άκουσα να φωνάζουνε και φύλλα και κλωνιά:
κρεμάλα για το Βούλγαρο, τον άτιμο φονιά.
Και μαχητή και μάρτυρα τον έκλαψε το γένος
κι είπα κι εγώ στα κόλλυβα μπροστά γονατισμένος:
Σαν βγαίνουν τέτοιοι κρόδρομοι μεγάλοι λευθεριάς
και γίνονται μνημόσυνα τέτοιας παλληκαριάς,
τότε μπορεί να μην γενή μνημόσυνο μια μέρα
και για την πανελεύθερη των εκλογών μητέρα.

(Σατιρική εφημ. «Ρωμηός», έτος 1907, φύλλ. 23 Ιουνίου)

Το δεύτερο είναι του Ρήγα Γκόλφη που δημοσιεύθηκε στην Ακρόπολη των Αθηνών στις 15-6-1907.

Βουλγαρικά, που είχε πείρα στα ζητήματα της Λίμνης και έδινε οδηγίες στους ορμητικούς αρχηγούς να ενεργούν με σύνεση και σκεπτικισμό στις επιχειρήσεις του Βάλτου.

Βρισκόμαστε στο Φεβρουάριο του 1907. Η μεγάλη θέληση και η φλόγα του ενθουσιασμού του Άγρα δεν ακολουθούσε το άρρωστο σώμα του. Η υγεία του είχε κλονισθεί επικίνδυνα και ο καπετάν Νικηφόρος τον πίεσε να φύγει και αυτό έκανε. Ο απολογισμός της δράσης στο Βάλτο είναι πλούσιος. Στο διάστημα των τεσσάρων μηνών και πλέον που έμεινε, το έργο του ήταν θετικό. Τρομοκράτησε και ταπεινώσε τους Βουλγάρους και στη συνέχεια καθάρισε τη λίμνη από τις «σφηκοφωλιές» τους. Τα θρυλικά κατορθώματα του Καπετάν Άγρα σκόρπισαν τη χαρά και την ανακούφιση στον ελληνικό πληθυσμό της περιοχής και όπως γράφει η εφημερίδα «Πατρίς» Αθηνών (φύλλ. 13-6-1907, σ. 1): «δια των ενεργειών του τούτων και διαφόρων άλλων απέκτησε το κύρος και το γόητρον επ' ολοκλήρου του διαμερίσματος, οι δε χωρικοί, των Βουλγαριζόντων χωριών πτοηθέντες πολλάκις εξεδήλωσαν τας διαθέσεις των υπέρ ημών».

Αναχώρησε για τη νέα θέση του, όπως έμελλε να εργασθεί με αυταπάρηση και να υποστεί το μαρτύριο του θανάτου του¹⁴. Τον γενναίο και όμορφο αξιωματικό, τον βλαστό της Πελοποννήσου με τις ρίζες τις Μεσσηνιακές αποχαιρέτησαν όλοι οι καπεταναίοι του Βάλτου. Τη συγκινητική σκηνή του απο-

ΤΕΛΛΟΣ ΑΓΡΑΣ

Τα νιάτα σου αρματώθηκες και ζώστηκες το θάρος.
Αστροπελέκι μέσα σου ο πόθος σου ο κρυφός,
κι ας έγειρε, παλλήμαρε, στο πανηγύρι ο Χάρος,
τώρα η ζωή σου είν' όνειρο, μα ο θάνατός σου φως.

Γύρω σου χασκογέλασαν μολέματα και σκύλοι,
χίλια μαχαίρια σούμπηξαν, ω γίγαντά μου, οι νάνοι...
Κι η μνήμη σου μας γένηκε τριαντάφυλλο τ' Απρίλη
και της πνοής σου ο στεναγμός μας γένηκε λιβάνι...

Στον τόπο που μαρτύρησες δε σ' έκλαψε δικός
μα η γη η Μακεδονίτικη σε δέχτηκε σα μάνα,
κι αν δε σηκώθη σίφουνας για τους οχτρούς κακός,
κάποιο αγεράκι φύσηξε από την Αλαμάνα.

(Εφημ. Αθηνών «Ακρόπολις», φύλλ. 15-6-1907)

14. Γράφει ο βιογράφος του Θ. Κανελόπουλος, Εθν' ανωτ., σ. 140-141, υποσ. 1. «Στην περιοδεία μου στη Δ. Μακεδονία, τον Αύγουστο του 1939, έκανα προσκύνημα στον τάφο του Άγρα στο Βλάδοβο. Εκεί προσήλθαν και δύο γράμια: η μία ήταν η Τζόλκα και η άλλη η παπα-Χρήσταινα. Ομιλούσαν σε γλώσσα τοπική σλαβική. Και η πρώτη με λυγμούς λέγει: το καημένο το παιδί' ήτανε παιδί με τα φούμαρα... Και η παπαδιά με δάκρυα στα μάτια ψελλίζοντας προσθέτει: αχ, μακαρίτη Άγρα, δεν έζησε και ο παπάς που είχε δουλέψει τόσο για να χαρή την ελευθερία. Με νόμισαν για συγγενή του

χωρισμού περιγράφει σε επιστολή του ο Ιωάννης Δεμέστιχας (22-2-1958) προς τον βιογράφο του Θεόδωρο Κανελόπουλο από τα Φιλιατρά: «ότι ακόμη ήθελον να προσθέσω είναι ότι αναχωρούντα τον Άγρα εκ της λίμνης δια την Νάουσσαν εθεώρησα χρέος μου να τον συνοδεύσω τιμής ένεκεν επί μίαν περίπου ώραν με όλον μου τό σώμα ένοπλον και όταν η ώρα του χωρισμού επήλθε απεχωρίσθημεν αλλήλους άκρως συγκινημένοι, αλλά και πλήρεις αισιοδοξίας και αυτοπεποιθήσεως».

Άγρα και οι εκδηλώσεις τους ήταν πολύ συγκινητικές. Διατηρώ τις γλυκύτερες αναμνήσεις για τη συνάντησή μου με τα ιστορικά εκείνα πρόσωπα».

Και παρακάτω:

Καταχωρίζουμε εδώ της Σοφίας Μυλωνά - Βαλταδώρου τις αναμνήσεις που σχετίζονται με την ταφή:

«Τον Άγρα και Μίγγα τους φέρανε μ' ένα κάρο από τον τόπο που τους ξεκρέμασαν' ο πατέρας μου ο Λάζος κι ένας άλλος από το χωριό που δεν θυμάμαι πως τον λέγανε. Μόλις τους φέρανε, με πήρε η μητέρα μου και πήγαμε στο προαύλιο της εκκλησίας που είναι και το νεκροταφείο και είδαμε. Ήσαν σε κατάσταση φριχτή τα δυο σώματα' φουσκωμένα και με τις γλώσσες απ' έξω, μύριζαν πολύ, διότι ήσαν λερωμένα. Εγώ κουβάλησα νερό, και η μητέρα μου με μια άλλη γυναίκα έπλυνε τα πτώματά τους και τους άλλαξε και τους σαβάνωσε. Στην κηδεία δεν ήταν πολύς κόσμος από το φόβο των κομιτατζήδων. Ήταν ο παπάς, ο ψάλτης και μες. Η μητέρα μου έλεγε τι θα με κάνουν οι Βούλγαροι...».

(φούμαρα=καπνούς, ενθουσιασμό μεγάλο).